

- M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2011, 273 s.

Değerlendiren: Mustafa Emre Yılmaz*

Çalışmalarını Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci üzerinde yoğunlaştıran Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (1981), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1986), *Young Turks in Opposition* (1995), *Preparation for a Revolution: Young Turks, 1902-1908* (2001), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, (2008) gibi eserleriyle literatüre önemli katkılarda bulunmuş ve alanında dünya çapında üne kavuşmuş bir akademisyendir.

Hanioğlu'nun Princeton Üniversitesi Yayınları tarafından 2011'de yayımlanan son kitabı ise *Atatürk: An Intellectual Biography* adını taşımaktadır. "*Atatürk ve Meteoroloji*", "*Atatürk ve Çocuk Sevgisi*", "*Atatürk ve Tıbbiyeliler*" (s. 2-3) gibi konulara varana kadar Atatürk ile ilgili yüzlerce eser varken Hanioğlu'nun bu konuda bir eser kaleme almış olmasının nedenleri üzerinde durmak gerekir. Yazarın kendi ifadesiyle bu çalışmanın amacı, "bir devlet kurucusunun düşüncelerinin köklerine ulaşarak bunların, onun dünya görüşü ve temel fikirlerini nasıl şekillendirdiğini ve uyguladığı siyasi program üzerinde ne gibi tesirler icra ettiğini ortaya koymak" olarak özetlenebilir (Hanioğlu, 2011). Mustafa Kemal Atatürk'ün düşüncelerinin kaynaklarına eğilen kapsamlı bir analizin eksikliği üzerine, Atatürk'ün entelektüel biyografisini yazmaya girişen Hanioğlu, Orta Çağ'daki Hristiyan tarihçilerin İsa Peygamber tasvirlerinde sergilediği cevalliğin bir benzeri olarak gördüğü eğilimden (s. 2) masun kalarak menkıbecilik yapmadığı gibi anti-Atatürkçü bir polemik eser de kaleme almış değildir. Şoför odalarının duvarlarını süsleyen tabelalardaki sözün Mustafa Kemal tarafından söylenmemiş olması, Türk şoförlerini belki üzecektir (s. 2); ama daha iyi anlaşılabilmesi adına Mustafa Kemal'in, tarihsel bağlamına oturtulması ve Mustafa Kemal kültü etrafındaki mitolojik öğelerden kurtulması gerektiği açıktır (s. 4).

Mustafa Kemal'in efsaneleştirilmesinin, bize, açıklayıcı bir çerçeve veremediğinin altını çizen yazar, kitabına tam da mitolojik öğelerle bezeli algılayışın en absürt örneklerinden biriyle başlıyor. Ardahan'ın Damal İlçesi'nde Karadağ sırtlarında yılın belli zamanlarında ortaya çıkan Atatürk silueti nedeniyle kitabın yayımlandığı yıl 15'incisi düzenlenen "Atatürk'ün izinde ve gölgesinde Damal Şenlikleri"ni konu ederek giriş yapıyor yazar kitabına. Şenlikler sırasında protokolde hazır beklerken bir hayvan sürüsünün dağdan geçmesi üzerine, bir milletvekilinin, "Bu dağda hayvan otlatmak terbiyesizlik, izin verilmesi de ihanet." dediğini aktaran Hanioğlu, en karikatür hallerinden birini bu şenliklerde gördüğümüz yarı-dinsel nitelikteki kişi kültürünün, Mustafa Kemal'i kavrama-

* Arş. Gör. ve Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

nın tek yolu olmasa da akademik ve popüler birçok neşriyata sirayet ettiğini belirtmektedir (s. 1-2). Kendisinin bu kitapta hedeflediği şeyin ise Atatürk'ün tarihsel bağlamına oturtulması (s. 6), entelektüel gelişiminin izinin sürülmesi (s. 6) ve Atatürk'ün hayatının, fikirlerinin ve eylemlerinin analizi aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin incelenmesi (s. 6) olduğunu ifade etmektedir.

Atatürk'ü tarihsel bağlamında değerlendirmeyi hedefleyen kitabın ilk bölümü, Mustafa Kemal'in yetiştiği, sosyalleştiği ve eğitimine başladığı yer olan Selanik'i konu ediniyor. İstanbul'u istisna edecek olursak, Osmanlı'nın kozmopolit yapısını en iyi temsil eden çağdaş bir Babil Kulesi görünümünde olan Selanik, Türkiye Cumhuriyeti'nin mimarı olan Atatürk'ün gelişiminde müstesna bir yere sahiptir (s. 10). Bilindiği üzere Mustafa Kemal, 1905'de Suriye'ye gidene kadar Avrupa-yi Osmani toprakları dışına çıkmamıştı ve Anadolu'ya geçmesi ise daha sonraki tarihlere, I. Dünya Savaşı'na kadar gerçekleşmedi. Bu nedenle özelde Selanikli genel olarak ise Rumelili olmanın getirdiği farklılıklar, Mustafa Kemal'in anlaşılmasında hayati önemi haizdir. Nitekim Rumeli topraklarının, o dönemde etnik çatışmaların ve milliyetçi hareketlerin merkezi olması, Mustafa Kemal'in düşünce dünyasında önemli bir rol oynamıştır (s. 10). İleride bir *ulus-devlet* inşa edecek birisinin, imparatorluğun en kozmopolit yerlerinden birinde tanık olduğu olaylar neticesinde kozmopolitizmin bir hayal olduğu kanaatine varmış olması, (s. 28) Hanioglu'nun dikkatimizi çektiği önemli noktalardan biridir.

Hem kozmopolit bir yapıya sahip olması hem de imparatorluğun önemli merkezlerinden biri olması hasebiyle Selanik, reform çabalarının odak noktalarından biri olmuş ve dolayısıyla reform hareketlerinin netice verdiği ikiliğin görünür olduğu yerlerden biri olmuştur (s. 14). Ne tür bir eğitim alacağı hususunda annesi ile babası arasında yaşanan fikir ayrılığı, Mustafa Kemal'in bu ikiliği bizzat yaşamasına vesile olur. Sonuçta Şemsi Efendi Mektebi gibi *Alla Franca* bir okula gidecek olması, Mustafa Kemal'in entelektüel biyografisi açısından üzerinde durulması gereken bir husustur (s. 19-20). *Yeni* (Avrupalı ve seküler olan) ile *eski* (geleneksel ve dinî olan) arasındaki farkın temayüz ettiği bir yer olan Selanik'te doğmuş olmak, Mustafa Kemal'in çok erken yaşlardan itibaren bu ikiliği fark etmesinde ve tercihini belirlemesinde etkili olmuştur (s. 25).

Atatürk'ün entelektüel biyografisini konu edinen kitabın "*Das Volk in Waffen: The Formation of an Ottoman Officer*" (*Millet-i Müsellaha: Bir Osmanlı Zabitanın Teşekkülü*) başlıklı ikinci bölümü, Mustafa Kemal'in askeri eğitimine odaklanıyor. Bu bölümde yazar, Osmanlı ordusunun modernleşmesi için Almanya'dan getirilen uzmanların en ünlüsü olan Colmarvon der Goltz'un yayımlandıktan kısa bir süre sonra tercüme edilen eserinin (*Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahval-ı Askeriyesi, 1886*) Cumhuriyet'in kurucu zabıt kadrosu ve dolayısıyla Mustafa Kemal üzerindeki etkisini inceliyor. Goltz Paşa'nın Sosyal Darwinist perspektife sahip tezine göre, modern dönemle birlikte savaşların cephe savaşları olmaktan çıkıp milletlerarası topyekün mücadeleler anlamına gelmesi, milletlerin "silahlı milletler" olmasını gerekli kılmaktadır (s. 34). Bu silahlı milletleri idare etme hususunda, subayların geleneksel rollerinden daha fazlasına

sahip olması gerektiğini düşünen Goltz Paşa'nın etkisindeki askeri reformlar sonrasında, Mekteb-i Harbiye'den "millete önderlik edecek ayrı bir sınıf" oldukları fikrini içselleştirmiş subaylar mezun olacaktır (s. 34-5). Fakat bu kutsal görevi (ya da Goltz'un ifadesiyle *noblesse oblige*) gerçekleştirmek arzusunda olan zabitelerin karşısında önemli bir soru durmaktadır: Elinizde silah altına alınacak bir millet yoksa ne olacak? Alman ulus-devletini model alan Goltz'un fikirlerinin, çok uluslu bir imparatorluğu kurtarmaya soyunanlar nezdinde bu tarz bir gerilim yaratması normaldir. Ancak, Haniöğlü, Mustafa Kemal'in bu hususta daha Şam'da iken (yani 1907 öncesi erken bir dönemde) tercihini yapmış olduğunu belirtir. Yazar, Ali Fuat Cebesoy'un anılarında şöyle dediğini aktarır:

"Mustafa Kemal, topçu stajını yapmak üzere Şam'a gelmeden önce Beyrut'ta arkadaş muhiti içinde yaptığı toplantılarda: 'Dava, yıkılmak üzere bulunan bir imparatorluktan, önce bir Türk Devleti çıkarmaktır' (s. 37).

1914'e gelindiğinde ise Mustafa Kemal, bu doğrultudaki fikirlerini şu şekilde ifade edecektir:

"[Askerlerin] Hülagü, Timur, Cengiz ve erkek ve kadınlardan oluşan Türk ordu-suyla Paris surlarına dayanmış olan Atilla'dan haberleri var mıdır? Ey Millet! Ey 600 senelik çarşafa bürünmüş Türk kadını! O beş bin senelik gelenekleri bugünkü subayların kumandası altına verdiği evlatlarına beşiklerinde iken şarkılarla anlattın mı? O şarkılarla onlarda bir karakter yarattın mı?" (s. 38).

Haniöğlü, imparatorluğu kurtarma rolüne soyunan bu yeni sınıfın, Osmanlı aydınlarının genelinde de gördüğümüz elitist eğilimlerine hitap eden düşünürler arasında Gustave Le Bon'un öne çıktığını belirtir. Nitekim Mustafa Kemal de Le Bon'un eserlerinden bazılarını okumuştur. Haniöğlü, Mustafa Kemal'in bu kitaplarda altını çizdiği satırların, elitlerin kritik rollerini vurgulayan yerler olduğunu ve Mustafa Kemal'in sayfa kenarlarına aldığı notların da bu minvalde olduğunu dile getirir (s. 45).

Jön Türklerin bilimciliğini konu edindiği üçüncü bölümde Haniöğlü, bilimi imparatorluğun tüm dertlerinin dermanı olarak kabul eden ve vulgar materyalizmi müreffeh, rasyonel ve seküler bir toplumun inşası için zorunlu bir kılavuz olarak gören bir eğitimliler sınıfına mensup olduğunu göz önünde bulundurmadan Mustafa Kemal'in politikalarının anlaşılamayacağını belirtmektedir (s. 49-50). Batı tarzı eğitim alan, Batı'daki entelektüel tartışmalardan (Batılı ve yerli araçlar vasıtasıyla ve vulgarize edilmiş popüler biçimleriyle de olsa) haberdar olan, "ilim ve fennin haricinde mürşit arama[yan]" bu sınıfın, Avrupa medeniyetine hayranlık besledikleri ve Batılılaşmayı ateşli bir biçimde destekledikleri bilinmektedir. Ancak öte yandan Avrupa'nın gücü ve Osmanlı'ya yönelik emelleri karşısında ihtiyatı elden bırakmazlar. Bu hususta, özellikle Balkan Savaşları'nın önemli bir dönüm noktası teşkil ettiğini belirten Haniöğlü, Mustafa Kemal'in de aralarında bulunduğu bu sınıfın Avrupa'ya yönelik tavrının bir tür *aşk-nefret* ilişkisi olduğunu ifade eder (s. 57). Nitekim Mustafa Kemal'in Goltz Paşa hakkındaki düşünceleri de benzer bir gerilimi yansıtır. Her ne kadar Goltz Paşa'nın katkılarını takdir etmekten geri durmasa da genç bir zabıt olarak artan Alman nüfuzundan

büyük oranda rahatsız olmuştur (s. 38). Ancak, Mustafa Kemal'in Batı dünyasına dair ciddi çekincelere sahip olması, onun radikal bir Batılılaşma taraftarı olmasını engellememiştir. Daha sonraki dönemlerde ortaya atılacak olan medeniyetin kaynağının Türkler olduğu fikri de bu tartışmayı gereksiz kılacaktır (s. 59).

Mustafa Kemal'in bir savaş kahramanı olarak ün kazanmasının serencamını aktardıktan sonra yazar, beşinci bölümde Mustafa Kemal'in Millî Mücadele döneminde vermiş olduğu askeri, siyasi ve diplomatik mücadeleyi gözler önüne seriyor. "Muslim Communism?: The Turkish War of Independence" başlığını taşıyan bu bölümde yazar, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Millî Mücadele döneminde İslam ile kurdukları ilişkiyi sorunsallaştırıyor. Millî Mücadele'nin ileri gelenlerinin öldürülmesi yönünde fetva verildiği bir dönemde, meşruiyet arayışı içinde olan milliyetçi liderler için İslam dini önemli bir araçtı. Ayrıca, hem Orta Asya ve Hindistan'daki Müslümanlardan yardım alabilmek hem de Müslüman halkı düşmanlara karşı mobilize edebilmek için Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, bu dönemde İslami bir söylem geliştirdikleri görülmektedir (s. 103-105). Öte yandan Sovyetlerin desteğini alabilmek adına söylemlerinde sosyalist temalara ve kavramlara da yer veren Mustafa Kemal, Hanioglu'nun ifadesiyle, bu dönemde bir "Müslüman komünist" izlenimi vermektedir (s. 105).

İstanbul hükümeti nezdinde asi bir general olarak başlattığı Millî Mücadele'yi tartışılmaz bir lider olarak tamamlayan Mustafa Kemal, ulusun kurtarıcısı olmanın kendisine sağladığı meşruiyeti, gerçekleştireceği reformlar için kullanmasını bilmiştir. Osmanlı toplumunun çoğunluğu tarafından marjinalliğe mahkûm edilmiş olan ve ulema tarafından sapkın addedilen birçok düşüncüyü (s. 133) hayata geçirebilmiş olmasında, "Halaskar Gazi" olmasının büyük payı vardır. Millî Mücadele döneminde muhalefetin tasfiyesi yönünde de önemli adımlar atan Mustafa Kemal, gücü tamamen ele geçirdikten sonra radikal reformlarına başlayabilmiştir.

Hanioglu, bu reformların fikrî altyapısının, vulgar materyalist ve pozitivist kavrayışlarla bezeli popüler düzeyde bir bilimcilik felsefesi olduğunu dile getirmektedir. Bu, aynı zamanda Mustafa Kemal'in İslam'a bakışını belirleyen düşünsel zemindir. Yazar, ünlü İtalyan oryantalist Leone Caetani'nin *Annalidell'İslam* adlı eserini okumuş olan Mustafa Kemal'in İslam'a bakışının Caetani ile büyük oranda benzerlik gösterdiğini ifade eder (s. 131). "Muhammed'in beyan ettiği sureler[in] uzun bir devirde dinî tefekkürlerinin mahsulü ol[duğunu]" (Atatürk, 2008, s. 198) düşünen Mustafa Kemal'e göre, "Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün milletlerin fevkinde, şamil bir Arap milliyeti siyasetine müncer[di]." (İnan, 1988, s. 364-366) İslam'ı uluslaşma yönünde bir engel olarak gören Mustafa Kemal, şöyle demektedir: "Din birliğinin de bir millet teşkilinde müessir olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz." (s. 182).

Süreç içerisinde rüşvet-i kelim neviden bir takım İslami referanslarla karşılaşmak mümkün olsa da (s. 157) İslam'ın, resmî ideolojinin payandası olmaktan çıkarılması, rejimi yeni bir meşruiyet arayışı içine itmiştir (s. 160). Hanioglu, Mustafa Kemal'in, bu

boşluğu yeni bir “sivil din” ile kapatmaya çalıştığını dile getirir. Rejimin yeni ideolojisi, *Türk Tarih Tezi*, *Güneş Dil Teorisi* örneklerinde olduğu gibi “bilimsel” desteğe de sahip olan Türk milliyetçiliğidir. Mustafa Kemal; bilimcilik, tarih ve dil zemininde yükselen bu yeni milliyetçiliğin, yeni “sivil dinin” temelini oluşturması beklentisi içinde olmuştur. Yazara göre bu sivil dinin nihai hedefi, her bir Türk’ün gururla, “Benim dinim, benim Türklüğümdür.” diyebilmesidir (s. 181). Ancak, yeni bir sivil dinin takdiminin toplumu birden bire değiştirmeyeceğinin farkında olan Mustafa Kemal, bu yeni ideolojiyi desteklemek adına birtakım kültürler vazetmiştir. Hanioğlu’na göre bunların en önemlileri; “akıl kültürü”, “cumhuriyet kültürü” ve “kişi kültürüdür” (s. 183).

Kitabın sekizinci ve son bölümü, “Türkiye ve Batı” başlığını taşıyor. İmparatorluğun Avrupa topraklarının kaybedilmiş olması, yeni cumhuriyete, Avrupalılığını temellendirme noktasında coğrafi özelliklerden ziyade, kültürel ve ideolojik özelliklere vurgu yapmaktan başka bir seçenek bırakmamıştı. Türkiye’nin Avrupa’nın bir parçası olduğu hususunda hem Batı’yı hem de kendi halkını inandırma azminde olan Mustafa Kemal, bu amaç doğrultusunda Türkiye’yi Avrupa dışı gösteren şeylerden kurtulma yoluna gitti ve bunu, daha 1918’de dile getirdiği yöntemle tatbik etti:

Hanımefendi de kızlık hayatında çok dans ettiğinden ve dansı sevdiğinden bahsetti ve sonra ilave etti...

Bu hayatın bizde teessüsü ne kadar müşkül...

Dedim ki, ben her vakit söylerim, burada da bu vesile ile arz edeyim benim elime büyük selahiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı içtimaiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda bir “coup” ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazıları gibi efkar-ı avamı, efkar-ı ulemayı yavaş yavaş benim tasavvuratım derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeğe alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden, ben, bu kadar senelik tahsil-i ali gördükten, hayat-ı medeniye ve içtimaiyeyi tetkik ve hürriyet-i tezevuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra, avam mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarayım (İnan, 1983, s. 43).

II. Meşrutiyet dönemi Batıcıları gibi Mustafa Kemal de Batılı hayat tarzını bir takım sosyo-ekonomik dinamiklerin neticesi olarak görmektense bizzat bu dinamiklerin gerisinde yatan etken olarak görür. Bu bakış açısına göre, Batılı yaşam tarzının benimsenmesi, yüzeysel bir takım değişikliklere sebep olmanın ötesinde kültürel ve sosyal dönüşümü netice verecektir. Hanioğlu’na göre, Türklere “bir kadının elinin nasıl öpüleceğini” öğreten kitapların yaygınlaşmasının gerisinde böyle bir mantık aramak gerekir (s. 206). Dilin kendisinden alfabeye, giyim biçiminden sanat biçimlerine, tarihin kavranış biçiminden zamanın kavranış biçimine ve oradan da yeni bir kimliğin yaratılmasına, hayatın bütününe kuşatma çabasında olan inkılapların (s. 222), tüm toplumu dönüştürmediği doğru olsa da bir başarısızlık örneği olarak ele alınması doğru olmayacaktır. İran ve Afganistan’daki modernleşme tecrübeleri ile kıyaslanamayacak derecede büyük bir elit kesim tarafından bu inkılapların ve gerisinde yatan dünya görüşünün içselleştirildiği bir gerçektir (s. 223).

Sonuç olarak, Mustafa Kemal'i efsaneleştirmenin, Mustafa Kemal'i anlamanın önünde bir engel olduğunu ısrarla vurgulayan ve bu nedenle Mustafa Kemal'i anlama çabasına girişmeden önce kişi kültü bağlamında yaratılan mitolojik haleden kurtulmamız gerektiğini belirten Hanoğlu'nun Atatürk'ü tarihsel bağlamına oturtma hususundaki başarısı, literatüre yapılmış büyük bir katkı olarak karşımızda durmaktadır. Yazar, zamanın ruhunun etkisinden masun olması mümkün olmayan bir insan olarak Mustafa Kemal'in dönemindeki fikir akımlarından (bilimcilik, materyalizm, Sosyal Darwinizm, pozitivizm, Türkçülük, vb.) ne yönde etkilendiğini, bu döneme olan vukufiyetinin de yardımıyla etkili bir biçimde tartışmaktadır. Atatürk'ün hayatının, fikirlerinin ve eylemlerinin analizi aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin incelenmesi hedefini de hakkıyla gerçekleştiren bu kitabın, alanının klasikleri arasında yer alacağına kesin gözüyle bakılabilir.

Kaynakça

Atatürk, M. K. (2008). *Atatürk'ün bütün eserleri 1930-1931* (c. 24). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Hanoğlu, Ş. (2011). *Atatürk dinde radikal bir reform yapmak istedi*. <http://www.stargazete.com.tr/yazar/fadime-ozkan/ataturk-dinde-radikal-bir-reform-yapmak-istedi-haber-372804.htm> adresinden 1 Haziran 2012 tarihinde edinilmiştir.

İnan, A. A. (1983). *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad hatıraları* (der. A. A. İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnan, A. A. (1988). *Medeni bilgiler ve Atatürk'ün el yazmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.